

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “BEOVULF”
DASTANLARINDA TƏPƏGÖZ VƏ QRENDEL
OBRAZLARININ TİPOLOGİYASI**

İxtisas **5719.01- Folklorşünashıq**

Elm sahəsi **Filologiya**

İddiaçı **RƏQSANƏ ADIŞİRİN qızı VƏLİYEVƏ**

**Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilən dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun "Klassik folklor" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Cəlal Əbil oğlu Qasimov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Ramil Manaf oğlu Əliyev
Filologiya elmləri doktoru, dosent
Səhər Hidayət qızı Orucova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tahir Talib oğlu Orucov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27-Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramzanova

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru,
dosent
Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tipologiyası” probleminə həsr olunmuş bu tədqiqatın mövzusunun aktuallığı bir neçə əsas amillə şərtlənir:

Birincisi, milli dastançılıq ənənəsinin öyrənilməsi amili:

Dastan hər bir xalqın folklorunun ən möhtəşəm janrıdır. Bu janrın müxtəlif dillərdə necə adlanmasından (dastan, boy, epos, saqa, bılına və s.) asılı olmayaraq, hər bir xalqın öz tarixi boyunca əldə etdiyi milli-mənəvi dəyərlər, xalqın qəhrəmanlıq ruhu, həyata emosional-lirik münasibəti və s. öz monumental ifadəsini onun dastan yaradıcılığında tapır. Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının, ümumiyyətlə, folklor yaradıcılığının həcmcə ən iri janrı olduğu kimi, poetik tutumu, məzmun diapazonu, forma genişliyi etibarilə də mükəmməl olub, xalqın şifahi yaradıcılığının bütün poetik-estetik gözəlliklərini özündə əks etdirir. Bu mənada dastanlar, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanları da bədii-estetik, ideya-məzmun cəhətdən tükənməz potensiala malik abidələrdir. Folklorşünaslıq elmi bu abidələri tədqiq etdikcə onlar tədqiqatçıları yeni-yeni sirləri ilə təəccübləndirməkdə davam edir.

İkincisi, dastanların tipoloji müqayisə kontekstində tədqiqat amili:

Müqayisəli tipologiya folklorşünaslıq elminin daimi yanaşma istiqamətlərindən biridir. Müqayisə bütün hallarda tədqiq olunan obyektə daha geniş baxış müstəvisində götürməyə, bununla da öyrənilən məsələnin qaranlıq tərəflərini işıqlandıрмаğa imkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının zəngin tədqiq tarixi vardır. Bu abidələrin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi onların poetikasının bir çox qaranlıq məsələlərinə yeni baxış imkanı verir. Azsayılı olsa da, bir sıra tədqiqatlarda hər iki abidənin müqayisəsi ilə ortaya çıxan yeni fikirlər bu iki dastanın tipoloji kontekstdə müqayisəsinin aktuallığını təsdiqləyir. Müqayisənin hər iki eposun mifoloji ağırlıqlı semantikaya malik Təpəgöz və Qrendel obrazlarının üzərində aparılması tədqiqatı konkretləşdirdiyi, elmi hədəfə

müəyyənlik verdiyi kimi, öz mürəkkəb və sirli semantikasını ilə tədqiqatçıları daim düşündürən bu obrazların poetik mənə aləminin diqqətdən qırağa qalmış, yalnız müqayisə ilə üzə çıxarıla biləcək keyfiyyətlərini də aşkarlamağa imkan verir.

Üçüncüsü, elmin qloballaşması şəraitində Azərbaycan folklorşünaslığının beynəlxalq elmi səviyyəyə çıxmaq zərurəti ilə yaranan amil:

Qloballaşma həm də xalqların, millətlərin, mədəniyyətlərin sürətlə yaxınlaşması, qovuşması prosesidir. Bu prosesdə milli-mənəvi immuniteti, etnik-mədəni müdafiə sistemi zəif olan xalqların mədəniyyətləri başqa xalqların mədəniyyətləri içərisində əriyərək yox olur. Qloballaşmanın bu tərəflərindən qorunmağın yollarından biri milli-mənəvi dəyərlərin elm vasitəsilə müqayisəli kontekstdə təbliğidir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının müqayisəsi aktual elmi problemdir. Hər iki dastan dünya epos xəzinəsinin şah əsərlərindəndir. Onların müqayisəsi hər iki eposa yeni gözlə baxmağa imkan verdiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dünya elmi səviyyəsində yerini daha da möhkəmləndirir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsinə gəlincə isə, onu söyləmək olar ki, istər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istərsə də “Beovulf” dastanı ayrı-ayrılıqda geniş tədqiq olunmuşdur. Bu hər iki dastanın dünya eposunun məşhur abidəsi olması ilə bağlıdır. “Beovulf” haqqında kifayət qədər çoxsaylı araşdırmalar mövcuddur. Eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya türkologiyasında çox geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Lakin bu abidələrin Azərbaycanda müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə gəlincə bu sahədə Şahin Xəlillinin, Abbasəli Əhmədovun, Könül Mustafayevanın, Nəsirova Günay İldırım qızının tədqiqatları olsa da¹, bu iki dastan geniş tipoloji müqayisə

¹Xəlilli, Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri (folklor materialları əsasında) / Ş.Xəlilli. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, – 2002. – 216 s.; Ahmadoghlu, A. Ali. A Comparative Study of The Concepts of Mortality and Immortality in Beowulf and The Book of Dede Korkut: / A Thesis Submitted to Department of English and the Committee on Graduate Studies of Islamic Azad University In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts (M. A.) in English Literature / – Tabriz, Iran, December, – 2005. – 137 p.;

kontekstinə salınmamışdır. Bu mənada dissertasiyanın əsas predmetini təşkil edən Təpəgöz və Qrendel obrazlarının monoqrafik aspektdə tipoloji müqayisəsi ilk dəfə bu dissertasiyada həyata keçirilir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Araşdırmanın obyektini qədim oğuz abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim ingilis dastanı "Beovulf" təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti bu iki dastan əsasında müqayisəli tipologiyanın gerçəkləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının müqayisəsidir. Bu əsas məqsəd aşağıdakı iki başlıca vəzifənin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

- hər iki dastanın məzmun, süjet, ideya-bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

- yalnız iki obrazı (“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz ilə “Beovulf”dakı Qrendel) əhatə edən xüsusi müqayisənin aparılması;

Tədqiqat metodları. Müqayisəli-tipoloji metodla yazılmış bu dissertasiyanın nəzəri-metodoloji bazasını, əsasən, Azərbaycan alimlərinin milli dastanlarımızın tədqiq sahəsində əldə etdiyi elmi-nəzəri təcrübə təşkil edir. Bu təcrübə çox zəngindir. Belə ki, Azərbaycan alimləri “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanları və məhəbbət dastanlarının öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görmüş, zəngin nəzəri-metodoloji baza yaratmışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarına Təpəgöz və Qrendel obrazları əsasında tipoloji baxış da bu bazaya əsaslanır və bu mənada ingilis folklorşünaslığının deyil, məhz Azərbaycan folklorşünaslığının baxışlarını əks etdirir.

Mustafayeva, K. “Kitabi Dədə Qorqud” və “Beovulf ” dastanlarının semantik strukturu və rəng bildirən sözlərin simvolik mənası : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / - Bakı, 2018 .-22 s; Nəsirova, G.İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında mifoloji obrazlar: / filologiya üzrə magistr dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş magistrlik dissertasiyası / – Bakı, 2015. – 75 s.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarını eyni tipoloji sıraya qoyan əsas ictimai amil onların hər ikisinin ilk növbədə tarixin qədim dövrləri, ibtidai çağları ilə bağlılığıdır. Hər iki dastan iki dünyagörüşünün keçidinin izlərini özündə qoruyur.

2. Qədim oğuz və qədim anqlosakson dastanları arasındakı tipoloji səsləşmələr hər şeydən əvvəl bu iki dastanın qəhrəmanlıq eposu olması ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının qəhrəmanlıq eposları olması onları ictimai düşüncənin eyni mərhələsinə bağlayır.

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarını birləşdirən ən mühüm tipoloji məqam hər iki dastanda ictimai ideologiyaların əvəzlənməsinin əks olunmasıdır. “Beovulf”da bütperəstlikdən xristianlığa keçid əks olunduğu kimi, “Dədə Qorqud”da şamanizmdən, tanrıçılıqdan islam dininə keçid aydın şəkildə müşahidə olunur.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanları da başqa bütün dastanlar kimi, formullar əsasında qurulmuşdur. Bu formullar müxtəlif süjet motivlərini ifadə edir. Həmin motivlər hər iki dastanı bir-biri ilə yaxınlaşdıran, birləşdirən tipoloji bağlardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi, ilk növbədə, onun predmetindən doğur. Belə ki, Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tipoloji müqayisəsi ilk dəfə bu dissertasiyada həyata keçirilmiş və müvafiq elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

“Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının ümumi və xüsusi aspektlərdə müqayisəsi ilə bağlı bir çox yeniliklər əldə olunmuşdur. Onları, təqribən, aşağıdakı şəkildə çeşidləmək mümkündür:

– Hər iki dastan üçün xarakterik olan ümumi tipoloji cəhətlər müəyyənləşdirilmiş, öyrənilmiş və sistemləşdirilmişdir;

– Bu dastanlar süjet tipologiyası baxımından tədqiq olunaraq, onlar arasında “Şəcərə motivi”, “Yağmalama motivi”, “Şərab içib sərxoş olma motivi”, “Yuxu motivi”, “Vuruşmağa icazə istəmək motivi”, “Ozan motivi”, “Qılınc motivi”, “Nəsihət motivi”, “Əjdaha ilə döyüş motivi”, “Dəfn (kurqan) motivi” kimi ortaq motivlər müəyyənləşdirilmiş və onların tipoloji semantikasi aşkar edilmişdir;

- Hər iki dastan üçün Qəhrəman, Müdrük və Qılınc obrazlarını birləşdirən tipoloji cəhətlər müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilmişdir;
- Təpəgöz və Qrendel obrazlarına mövcud elmi baxışlar ümumiləşdirilərək, nəzəri tezislər halında sistemləşdirilmişdir;
- Təpəgöz və Qrendel obrazlarının yaranış tipologiyası baxımından öyrənilərək onların kosmoqonik mahiyyəti üzə çıxarılmışdır;
- Təpəgöz və Qrendel obrazları ailə sistemi daxilində öyrənilərək, bu sistemdə oynadıqları rollar üzə çıxarılmışdır;
- Bu dastanlarda tək göz və tək qol elementlərinin xaosun işarələri olduğu müəyyənləşdirilmiş və semantikaları öyrənilmişdir;
- Təpəgöz, Qrendel və onun anasının qılınckəsməzliyinin tipoloji semantikasi müəyyənləşdirilmişdir;
- Təpəgöz və Qrendel obrazlarının şərin təmsilçiləri kimi fərdi-psixoloji və ümumi-tipoloji cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İş nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqat həm qorqudşünaslıq, həm də beovulfşünaslıq sahəsində nəzəri əhəmiyyəti olan araşdırmaadır. Burada qədim oğuz və qədim ingilis qəhrəmanlıq dastanı obrazlarının müqayisəsi bu tipli gələcək tədqiqatlar üçün tipoloji müqayisə təcrübəsi verir.

İşin praktiki əhəmiyyətinə gəlincə ondan ali məktəblərin filologiya fakültəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının tədrisi zamanı əlavə dərs vəsaiti kimi istifadə etmək faydalı olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın bir sıra əsas nəticələri haqqında Azərbaycanda keçirilmiş respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu və nəticələri müəllifin ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif elmi nəşrlərdə dərc edilmiş 10 məqalə və məruzəsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Klassik folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 30 oktyabr 2012-ci il (protokol №5) və Respublika Əlaqələndirmə Şurasının 25 noyabr 2-14-cü il tarixli (protokol №2) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 8 səhifə, 8908 işarə, I fəsil – 73 səhifə, 122966 işarə, II fəsil – 55 səhifə, 83606 işarə, nəticə – 7 səhifə, 10946 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 226431 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın ümumi səciyyəsi verilir, mövzunun aktuallığı, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, tədqiqatın elmi yeniliyi, işlənmə dərəcəsi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti əsaslandırılır, eləcə də müdafiəyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobeasiyasından bəhs edilir.

Dissertasiyanın I fəslində **“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının tipoloji xüsusiyyətləri** adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tipologiyası, hər şeydən əvvəl, bu iki dastanın özünü bütövlükdə tipoloji baxımdan müqayisə etməyi tələb edir. Əslində, əvvəlcə həmin dastanları müqayisə etmədən Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tipoloji müqayisəsi arzu edilən nəticələrə gətirməz. Daha doğrusu, qarşıya qoyulan məqsəddə tam dolğunluğu ilə çatmağa imkan verməz. Təpəgözlə Qrendeli birgə təhlil etməzdən əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının özlərini dastan tipologiyası baxımından təhlil etmək zəruridir. Bu zərurət Təpəgöz və Qrendel obrazlarının məhz dastan obrazları, epos personajları olması ilə bağlıdır.

Birinci fəslin qarşısında qoyulan əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının poetik tipologiyasının müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsəd fəsilə üç əsas vəzifənin yerinə yetirilməsini tələb edir:

Birinci, müqayisə edilən dastanlara ümumi tipoloji baxış;

İkinci, müqayisə edilən dastanlarda süjet oxşarlığının tədqiqi;
Üçüncü, müqayisə edilən dastanlarda oxşar personajların tədqiqi.

Birinci fəslin birinci paragrafı “*“Dədə Qorqud” və “Beovulf”un oxşar və fərqli xüsusiyyətləri*”nin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının hər ikisi milli epos statusunu daşıyır. Birincisi oğuz xalqlarının qəhrəmanlıq dastanı olmaqla oğuzların ana kitabı, ikincisi anqlosaksonların ana kitabıdır. Oğuzlar – müasir oğuz xalqlarının, anqlosaksonlar da uyğun olaraq müasir anqlosakson xalqlarının ulu babalarıdır. “Beovulf” haqqında ümumiləşdirilmiş ensiklopedik məlumatlarda deyilir ki, bu dastan anqlosakson epik poemasıdır. Hadisələr anqların Britaniyaya köçməsinə qədərki dövrdə Skandinaviyada cərəyan edir. Belə hesab olunur ki, dastan, təqribən, VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində yazılıb. Eposun qədim ingilis dilində olan yeganə nüsxəsi XI əsrə aiddir².

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarına ümumi tipoloji baxış bu dastanların məzmununa da nəzər salmağı tələb edir. Ancaq “Dədə Qorqud”un məzmunu mütəxəssislərə yaxşı məlum olduğu üçün burada faydasız təkrara yol verməyib, diqqət “Beovulf” dastanının məzmunundakı əsas tipoloji məqamlara yönəldilmişdir.

Dastan Danimarka kral sülaləsinin banisi Skildin dəfninin təsviri ilə başlanır. Danimarka kralı Hrodqarı Qrendel adlı nəhəng bir div təqib edir. O, gecələr kralın Herot adlanan qəsrinə qəfildən daxil olur və onun döyüşçülərini öldürərək yeyir. Hautların knyazı Beovulf Hrodqarın başına gələn bədbəxtlikdən xəbər tutur və özünün seçmə cəngavərlərdən ibarət dəstəsi ilə krala köməyə gəlir. O, bununla həm də şöhrət qazanmaq istəyirdi. Təkcə bir əlində otuz adamın gücü olan Beovulf yer üzündə ən güclü adam idi. Ona görə də onu Herotda sevinclə qarşılayırlar.

Div Qrendel həmin gecə də saraya gəlir. Beovulf onun bir əlini

² Беоуульф //Википедия. – URL:/ru.wikipedia.org/wiki/ Беоуульф; Гуревич, А.Я. Беоуульф / Мифы народов мира: [В 2-х томах]. – Москва: Советская энциклопедия, – том 1. – 1980. – с. 168

qopararaq Qrendeli ölümcül yaralayır. Bu hadisə xalqın şadlığına səbəb olur. Kral Hrodqar axşam Beovulfun şərəfinə böyük bir ziyafət təşkil edir və ona bahalı hədiyyələr verir. Lakin həmin gecə Qrendelin anası intiqam almaq üçün Herot qəsrinə hücum edir və kral Hrodqarın baş məsləhətçisini aparır. Beovulf ana divin yaşadığı gölə baş vurur. Onlar suyun altında döyüşürlər, div, az qalır ki, Beovulfu öldürsün. Ağır döyüşün sonunda Beovulf gölün dibindəki sehrli qılıncın köməyi ilə Qrendelin anasını öldürür, Qrendelin özünənsə başını kəsərək suyun üzünə qalxır. Danimarka ölkəsi divlərdən azad olur. Onun qəhrəmanlığına çox sevinən və getməsinə göz yaşları tökən kral Hrodqar Beovulfa məsləhət görür ki, bu qəhrəmanlıq onu təkəbbürlü etməsin və o, özünü lovğalığa günahından qorusun.

Beovulf Hautlandiyaya qayıdır, öz qəhrəmanlıqları haqqında əmisi kral Hiqelaka danışır. Əlavə edir ki, tezliklə Danimarkaya hücum olacaq. O, daha sonra Hrodqarın ona verdiyi hədiyyələri əmisinə verir və əvəzində torpaq və var-dövlət alır.

Əmisi Hiqelak və əmisi oğlu Hardredin ölümündən sonra Beovulf kral olur. O, əlli il ölkəni sülh və əmin-amanlıq içərisində idarə edir. Lakin bir gün bir oğru mağarada gizlədilmiş xəzinəni qoruyan yatmış əjdahanı yuxudan oyadır. Beovulf öz döyüşçüləri ilə əjdahanın mağarasına gedir. O, burada elan edir ki, əjdaha ilə tək bətək döyüşəcək. Əjdaha ağzı ilə od püskürüb Beovulfu yandırır. Bütün döyüşçülər qorxub qaçırlar. Təkcə gənc cəngavər Viqlaf qorxmur, odun içindən keçib ağasının köməyinə gəlir. Əjdahanın başına güclü zərbə endirən Beovulfun qılıncı qırılır. Bu dəm əjdaha onun boğazını gəmirir. Viqlaf əjdahanın qarnını yırtır, ölümcül yaralanmış Beovulf isə onu məhv edir.

Beovulf Viqlafdən xahiş edir ki, o, xəzinəni mağaradan çıxarsın. O, sevinir ki, xalqı yaxşı idarə etdi, indi rahat ölə bilər. Lakin təəssüflənir ki, varisi yoxdur. Beovulf Viqlafa onu necə dəfn etməyi tapşırıraq ölür. Qorxaq əsgərlər qayıdırlar. Viqlaf onlara lağ edir.

Beovulfu adətə görə tonqalda yandırırırlar, külünü isə xəzinə ilə

birlikdə dənizin sahilindəki kurqanda qoruyurlar³.

“Beovulf” dastanının bu qısa süjeti ilk baxışdan “Kitab-Dədə Qorqud”la səsləşmir. Lakin dastana bir qədər dərinəndən diqqət etdikdə bu iki dastan arasında nəinki tipoloji oxşarlıqlar, hətta heyrət doğuracaq dərəcədə yaxınlıqlar vardır. Bu cəhət hər iki dastanı müqayisəli-tipoloji kontekstdə tədqiq etmək üçün zəngin material verir.

“Beovulf” dastanında mifik büt-pərəstlik ənənələri xristianlıqla qovuşduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da qədim mifik görüşlər, tanrıçılıq dünyagörüşü islamla qovuşmuşdur. Bu qovuşma dastanın poetik strukturunun ən müxtəlif qatlarına qədər sirayət edərək, dastanın yeni poetik keyfiyyətə keçməsinə təmin etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ilkin mifoloji görüşlər təkcə qalıqlar şəklində qorunub qalmamışdır, dastanda mifik obrazlar, süjetlər, büt-pərəstlik motivləri ilə islam dini iç-içə qovuşmuş vəziyyətdədir.

Məsələ burasındadır ki, nə qədim ingilis dastanı olan “Beovulf”, nə də qədim oğuz dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” bizə şifahi şəkildə yox, məhz yazılı dastan şəklində gəlib çatmışdır. Bu cəhət, yəni hər iki dastanın əlyazmada gəlib çatması onları eyni tipoloji cərgəyə qoyduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının ümumi tipoloji cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi kontekstində də mühüm amildir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının iki əlyazma nüsxəsi var: 12 boydan ibarət Drezden və 6 boydan ibarət Vatikan nüsxəsi. “Beovulf” dastanı VIII əsrin əvvəllərində yaradılıb, 3182 sətirdən ibarətdir, alliterasiyalı şeirlə yazılıb⁴. “Beovulf”un bizə gəlib çatan və X əsrin sonlarına aid olan yeganə nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. Əlyazma 1731-ci ilə baş vermiş yanğında xeyli korlanıb: yanmasa da, kənarları əyilib, xarab olub, mətn hissəsi dağılmağa başlayıb. 1786-1787-ci illərdə islandiyalı Torkelin (Grimur Jonsson Thorkelin) İngiltərədə olarkən poemanın iki nüsxəsini tərtib edib,

³ Пересказ эпоса "Беовульф" / материал подготовлен Мариной Луценко. – URL:<http://www.russianplanet.ru/filolog/epos/beowulf/pereskaz.htm>

⁴ Беовульф // Википедия. – URL: / ru.wikipedia.org/wiki/Беовульф

onlardan birini şəxsən özü düzəldib. O, mətni latıncaya da tərcümə edib və 1815-ci ildə onun ilk nəşiri olub. Torkelinin tərtib etdiyi bu nüsxələrin fəvqəladə əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ilk nüsxənin qıraqlarındakı yazıları XVIII əsrdəki vaxtdan fərqli olaraq indi daha çətin oxumaq olur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarına ümumi baxış onlar arasında bir çox tipoloji ortaqlıqları müəyyən edir. Həmin məqamları, belə ümumiləşdirmək olar:

1. Milli eposlar onları yaradan xalqların milli şifahi tarixidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” da milli eposlar kimi oğuz və anqlosakson tarixinin bütün əzəmətini özündə əks etdirir.

2. Milli eposlar milli-mənəvi dəyərləri ümumiləşdirən, qoruyan və yaşadan abidələr olduğu kimi, eyni zamanda milli dilin də bütün poetik özünəməxsusluğunu qoruyan möhtəşəm qaynaqlardır. Bu cəhətdən “Beovulf” dastanında anqlosakson dilinin qəhrəmanlıq ruhunu ifadə edən epik təhkiyə bütün özünəməxsusluğu ilə əks olunduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da oğuz dilinin poetik möcüzəsi öz ifadəsini tapmışdır.

Birinci fəslin ikinci paragrafı “*“Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında süjet oxşarlığı*” adlanır⁵. Bu paragrafda “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının süjet tipologiyasından danışarkən “Beovulf”un süjet xəttini əsas götürülmüşdür. Çünki “Dədə Qorqud” boylarının süjeti hamıya bəllidir. Belə olan halda “Beovulf”un süjetini izləyib, oğuz dastanı ilə tipoloji müqayisələr aparmaq daha məqsədəuyğundur.

“Beovulf” tədqiqatçıların düzümündən asılı olaraq, ümumən, 43-44 fəsildən ibarətdir. A.M.Volkova və Z.N.Volkova özlərinin “Beovulf- Anqlosakson eposu” adlı kitabında fəsillərin sayını 44 göstərmişlər. Lesli Hol (Lesslie Hall) nəşrində isə fəsillərin sayı, 43-dür⁶.

⁵ Vəliyeva, R. “Beovulf” dastanının süjet tipologiyası // Sivilizasiya, Elmi-nəzəri jurnal, – Bakı Avrasiya Universiteti. – Bakı: 2016, – № 1. – s.88-94.

⁶ Beowulf: An Anglo-Saxon Epic Poem. Translated from The Heyne-Socin Text by JNO: Lesslie Hall, Ph. D. (J.H.U.). Professor of English and History in

Dastan Danimarka kral sülaləsinin tərənnümü ilə başlanır:

Listen:

You have heard of the Danish Kings
in the old days and how
they were great warriors⁷.

Dinlə:

Eşidibən köhnə günlərin Danimarka krallarını
Və onların necə böyük döyüşçü olduğunu.

Danimarkanın ilk kralı Skildir. Skild çox yaxşı kral, qəhrəman, qorxmaz döyüşçüdür. Skild ölür və onu danimarkalıların adətinə uyğun olaraq ölüm gəmisində dəfn edirlər. Skildin Qrain (Grain) adlı oğlu qalır. Onun da Healfdene adlı bir oğlu olur. Healfdenedən dörd uşaq doğulur. Bunlardan biri dastanın əsas qəhrəmanlarından olan Hrotqar (Hrothgar) idi.

Orta əsrlər oğuz dastanları ümumi şəkildə “Oğuznamə” adlanır. Onların sayı çoxdur. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylar da elə dastanın özündə “Oğuznamə” adlandırılır. Boyların əksəriyyətinin sonunda belə bir təkrarlanan ifadə var: “Dədəm Qorqud gələbən boy boyladı, soy soyladı. Bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı...”.

Oğuz xan bütün oğuzların ulu əcdadıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa digər oğuznamələrin qəhrəmanı Oğuz xanın özüdür. “Dədə Qorqud”da isə onun ulu əcdad kimi yalnız adı çəkilir. Dastanın onuncu boyu onun adı ilə başlayır: “Oğuz zəmanında Uşun qoca deərlərdi bir kişi var idi”. Lakin adı çəkilsə də, özü boyda iştirak etmir.

“Oğuz zəmanı” ifadəsi bütün mənalarda Oğuz xanı, onun dövrünü, hakimiyyətini bildirir. Bu ifadə həm də bütün oğuzların birliyini, onların Oğuz xandan başlanan şəcərəsinə işarə edən obraz kimi Oğuz xandan bəhs edən oğuznamələrlə Oğuzun yalnız adının

The College of William and Mary. D.c. Heath & Co., publishers. Boston – New York – Chicago, – 110 p. URL: / www.gutenberg.org/files/16328/.../16328-h.ht...

⁷ The Adventures of Beowulf / by David Breeden. – Minneapolis, Minnesota, USA. – Publisher: Anhaga Press, – 2010. – 138 pages. – URL: mass76meeting.wernekedesign.com/the-adventures-of-beowulf-bvbnfer.pdf.

çəkildiyi “Dədə Qorqud” oğuznamələrini bir xətt boyunca birləşdirir. Maraqlıdır ki, “Beovulf” dastanında Skildin nəsil şəcərəsi haqqındakı təsvir bütün oğuznamələrdəki Oğuz şəcərəsi ilə eyni tipoloji xətt (sıra) yarada bilir. Bu xətti biz süjet tipologiyası baxımından şərti olaraq “şəcərə motivi” adlandıra bilərik⁸. Bu vahid tipoloji xətt (“şəcərə motivi”) aşağıdakı oxşarlıqları, səsləşmələri əhatə edir:

1. Hər iki dastanda kral Hrotqar və Oğuz xan etnik kökün, milli birliyin simvoludur:

Oğuz adı bütün Oğuz xalqını, Oğuz elini, Oğuz dünyasını birləşdirən, ümumiləşdirən milli simvoldur. Bu simvolun varlığı oğuzların milli toplum kimi varlığı üçün şərtidir. Hər bir oğuz insanı öz Oğuz babasını tanımalı, onun nəslindən olduğunu bilməlidir. Məhz bu səbəbdən “Oğuznamə” dastanının əsas qəhrəmanı olan Oğuz xan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bir obraz kimi iştirak etməsə də (adı epizodik şəkildə çəkilsə də), onun adı oğuzların milli şüurunun simvoludur. “Beovulf” dastanındakı Hrotqar obrazı da danimarkalılar üçün belə bir simvoldur.

2. Kral Hrotqar öz atası Healfdenenin 4 uşağından biri olduğu kimi, Oğuz xanın atası Qara xan da öz ailəsində dörd qardaşdan biridir:

XV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində deyilir: *“Nuh peyğəmbər əleyhissəlam yer üzünün məskun hissəsini oğulları arasında bölüşdürdüyi zaman böyük oğlu Yafəsə Şərq ölkələri ilə Türküstanı və o tərəfləri verdi. Onun Dib Yavqu adında bir oğlu oldu. Dibin də dörd oğlu vardı: Qara xan, Or xan, Kür xan və Küz xan. Qara xan vəliəhd olduğundan atasının yerinə keçib*

⁸ Велиева, Р. Мотивы «родословной» и «расхищения» и их типология в эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Беовульф» // Материалы X международной научно-практической конференции на тему «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века». Министерство Науки и Высшего Образования Российской Федерации. Пятигорский Государственный Университет. – Пятигорск, РФ . 19-20 декабря. – 2019. – с. 30-37

padşah oldu. Onun çox ağıllı və padşahlığa layiq bir oğlu dünyaya gəldi”⁹.

“Beovulf”da da Danimarka kral sülaləsinin başçısı Skild həm də mifik-əfsanəvi cizgilər qazanmış obrazdır. Tarixin və əfsanənin bir-birinə qarışdığı bu nəsil şəcərəsində mifik dünyagörüşünün iştirakı, əslində, Skilddən başlanan həmin şəcərədəki bütün ünsürləri mifləşdirir, onlara sakral mənə-məzmun verir. Belə olan halda Hrotqarın öz ailəsində dörd uşaqdan biri olması ilə Oğuzun atası Qara xanın dörd uşaqdan biri olması haqqında oxşarlığı tipoloji səsləşmə kimi qəbul etmək olar.

3. Oğuz və Skildi birləşdirən ən mühüm tipoloji cizgi onların hər ikisinin mifik əcdad obrazı (yaxud funksiyası) ilə bağlılığından irəli gəlir:

Hər bir epik ənənədə elin, tayfanın, dövlətin başçısı ilk əcdad obrazı ilə bağlı olur. Elmdə “ilk əcdad”, “ilk insan”, yaxud “mədəni qəhrəman”, yaxud da “demiurq” adları ilə adlanan bu obraz, əslində, hər bir mifologiyanın əsasında durur. İstənilən xalqın eposunun baş qəhrəmanı öz kökünü, əsasını, başlanğıcını ilk əcdad obrazından götürür.

4. Oğuz xanın və Skildin hər birinin nəsil şəcərəsi mənası, məzmunu və quruluşu baxımından ilk yaradılış mifini əks etdirir:

Ümumiyyətlə, yaradılış mifi hər bir mifologiyanın əsasında durur. Elə bir dastan tapmaq mümkün deyildir ki, orada yaradılış mifinin izləri olmasın. Bu cəhətdən “Beovulf” dastanının Skildin ölümü ilə və onun nəvəsi Hrotqarın taxta çıxması ilə başlanması birbaşa yaradılış mifini (mifik kosmoqoniyanı) təcəssüm etdirir.

Skild ilk əcdaddır, bütün skildinqlər ondan törəyir. Skildinq dünyası Skildin ölümü ilə məhv olmur: Skild ölür, onun yerinə oğlu keçir, oğlu ölür, yerinə nəvəsi keçir və s. Bu, mifologiyada ölüb-dirilmədir. Yaradılış mifinin mahiyyətində ölüb-dirilmə motivi durur.

⁹ Rəşidəddin. Oğuznamə / Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, – 2003. – 108 s.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı “*“Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında oxşar personajlar*” adlanır. Bu paragrafın bir hissəsi “*Qəhrəman obrazları*”nın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. “Beovulf” dastanında biz bir çox döyüşçülərin qəhrəmanlıqlarının şahidi oluruq. Ancaq dastandakı ən parlaq qəhrəman cizgiləri Beovulfa məxsusdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da bir çox oğuz qəhrəmanları vardır: Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, Basat, Uruz və s. Bu oğuz igidlərinin bütün qəhrəmanlıq cizgiləri ulu əcdad Oğuz kağandan gəlir. Bu cəhətdən diqqəti birinci olaraq Beovulf və Oğuz xan obrazları arasındakı paralellər cəlb edir. Onların hər ikisi qeyri-adi görkəmləri ilə fərqlənirlər.

Qədim ingilis sözü olan “Beowulf” hərfi tərcümədə “arı canavarı”, yəni “ayı” deməkdir. İndi bu sözdəki birləşən zooloji mənalara diqqət edək:

Arı – həşərat, qanadları olan uçan canlı;

Canavar – vəhşi, yırtıcı, ətyeyən heyvan;

Ayı – vəhşi, yırtıcı, ətyeyən heyvan.

Göründüyü kimi, dastanda igid, qəhrəman, gözəl görkəmə malik insan kimi təsvir olunmuş Beovulfun adında üç zooloji varlığın əlamətləri əks olunmuşdur. O, sanki heyvanlar aləminin (üç heyvanın) şəkillərinin ümumiləşdirilməsindən yaranmışdır.

Əsl igid kimi gözəl fiziki görkəmə malik Beovulfun heyvani cizgiləri ilk baxışdan ziddiyyət yaradır: insani gözəllik və heyvani cizgilər bizim təsəvvürümüzdə bir-biri ilə uyuşmur. Lakin bu məsələ mifologiya ilə bağlıdır və bu ziddiyyətə mifoloji görüşlərə əsaslanıb nəzər saldıqda ziddiyyət aradan qalxır.

Məlumdur ki, mifik qəhrəmanlar öz mənşələri baxımından, adətən, ilk insan, ilk əcdadlar olurlar. İlk əcdadlar insan kimi təsvir olunsalar da, onlar heyvani əlamətlərə, şəkillərə də malik olurlar. Elə Beovulfun bir insan kimi həm də heyvanların əlamətlərinə malik olması onun mifik mənşə baxımından ilk qəhrəman, ilk insan, ilk əcdad kompleksi ilə bağlılığını göstərir. Bu cəhət Beovulfu oğuzların ulu əcdadı, mifik cəhətdən ilk insan, ilk əcdad olan Oğuz kağana yaxınlaşdırır. Dastan Oğuzu “gözəllikdə mələklərdən də gözəl” bir

insan kimi təqdim edir. Oğuz da Beovulf tək bir neçə heyvanın şəkil əlamətlərinə malikdir:

- Öküz – ayağı öküz ayağına bənzəyir;
- Qurd (canavar) – beli qurd belinə bənzəyir;
- Samur – kürəyi samur kürəyinə bənzəyir;
- Ayı – köksü (sinəsi) ayı köksünə bənzəyir;
- Tüklü heyvan – bütün bədəni heyvan kimi tüklə örtülüdür.

Göründüyü kimi, hər iki obraz həm də heyvani cizgilərə malikdir. Bu, Beovulf və Oğuzun mifoloji əcdad kompleksi ilə bağlılığından irəli gəlir. Hər iki obraz özündə ilkin heyvan-əcdad obrazının cizgilərini qorumaqda davam edir.

Bu fəsildə daha sonra “*Müdrük obrazları*”na müraciət olunur¹⁰. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanları üçün xarakterik olan daha bir tipoloji müqayisəni müdrikliyi təmsil edən obrazlar arasında aparmaq mümkündür. Bizim müşahidələrimizə görə, bu tipoloji müqayisələr “Hrotqar və Bayındır xan”, Hrotqar və Dədə Qorqud” kimi xətləri əhatə edir.

Kral Hrotqar və Bayındır xan arasında aşağıdakı tipoloji paralelləri qurmaq mümkündür:

1. Hər iki obraz ali siyasi hakimiyyəti təmsil edir: biri – kral, o biri – xanlar xanıdır.

2. Hər iki obraz dastanda xüsusi süjet fəallığına malik deyil. Bayındır xanın bəzi boyların əvvəlində, yuxarıda verdiyimiz nümunədə olduğu kimi, yalnız adı çəkilir. “Beovulf” dastanında Hrotqarı çox görsək də, o, bir növ, hərəkətsiz fiqurdur. Qocadır, heç bir qəhrəmanlıq göstərmir, div qarşısında acizdir, yalnız bir müdrük kimi məsləhət, nəsihət, yaxud göstəriş verir. Onun da Bayındır kimi süjet fəallığı yoxdur.

3. Hər iki obraz öz davranışları ilə müdrikliyi təcəssüm etdirir. Hrotqarın bütün davranışlarında müdrüklük, sabitlik, təmkin,

¹⁰ Велиева, Р. Типология образа мудреца в эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Беовулф» // Вестник Казахского Национального Педагогический Университет им. Абая. – Серия филологическая, – Алматы, №3 (57). – 2016. – с.122-126.

ibrətəməlik var. O, Danimarka siyasi hakimiyyətinin sabitliyini təmsil edir. Süjet fəallığına malik olmasa da eyni müdriklik və sabitliyi Bayındırın idarəçiliyində də görmək olur. Məsələn, o, ildə bir dəfə qonaqlıq edib, Oğuz bəylərini cəmləyir və burada Oğuz elinin bütün müşkülləri həll olunur.

4. Hər iki obrazın müdrikliyi cəmiyyətin siyasi, ictimai və mənəvi cəhətdən möhkəmlənməsinə xidmət edir. Hrotqarın bütün fəaliyyəti Danimarkanın mənafeyinə yönəlib. Həmçinin Bayındırın dastandakı az təsvir olunmuş fəaliyyəti də onun Oğuz elinin mənafeyi uğrunda çalışdığını göstərir. Məsələn, dastanın birinci boyunda deyilir ki, o, ildə bir dəfə keçirdiyi qonaqlıqda üç yerdə çadır qurdurur: biri – ağ, biri – qırmızı, biri isə – qara. Oğlu olan Oğuz bəyini ağ çadıra, qızı olanı – qırmızı çadıra, oğlu-qızı olmayanı qara çadıra yerləşdirirlər. Bayındır xan belə hesab edir ki, “oğlu-qızı olmayanı Tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız”.

5. Hər iki obrazın qocalığı onların müdrikliyinin zahiri göstəricisidir. Hrotqar da, Bayındır da həm müdrik, həm də qocadırlar. Yəni onlar müdrik qocalardır. Hər iki obraz Müdrik Qoca arxetipini təcəssüm etdirir. Mənbələrdə Müdrik Qoca arxetipinə daxil edilən obrazların funksiyaların hamısını (məs., sosial münasibətlərdə müəyyənləşdirici, yönləndirici və nəzarətədiçi keyfiyyətə malikdir (ağsaqqallıq, müdriklik, seyidlik və s.); norma müəyyənləşdiricilik xarakterinə sahibdir (atalar sözləri timsalında); mədəni mühitdə transformativ paradigmalara təzahür edir (dağ, ocaq, pır, ağac və s.) və s.) Hrotqar və Bayındır xan obrazlarında görmək mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında müdriklik xəttini həm də Hrotqarla Dədə Qorqud obrazı arasında görmək mümkündür.

Dastanlarda biri hökmdar, o biri ağsaqqal kimi fəaliyyət göstərən bu iki obraz arasındakı ortaqlıq onların, əsasən, müdrikliyində, daha doğrusu, verdikləri müdrik məsləhətlərdə parlaq formada təzahür edir. Odur ki, süjet təfərrüatlarını müqayisə etməyi gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxıb, bu əsas məqama diqqət verək. Bu məqam “Beovulf” dastanında Hrotqarın Qrendel və onun

anası üzərində qələbə çalmış Beovulfa verdiyi nəsihətləri, “Dədə Qorqud”da isə dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dili ilə deyilən nəsihətləri əhatə edir.

Üçüncü paragrafda daha sonra “*Qılınc obrazları*”ndan bəhs edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının obraz tipologiyası baxımından tədqiqində qılınc obrazının xüsusi yeri var. Qılınc hər iki dastanda qəhrəmanların ayrılmaz atributudur. Bunun belə olması qəhrəmanlıq dastanları üçün təbiidir. Heç bir qəhrəmanı silahsız təsəvvür etmək olmaz. B.N.Putilov qəhrəmanın gücünün üç şeydən asılı olduğunu göstərir ki, bunlardan biri silahdır: “*Bahadırılıq gücü öz əsası etibarilə üç göstəricinin vəhdətindən təşkil olunur: bahadırın özünün qabiliyyətləri, atının xüsusi keyfiyyətləri və silahının möcüzəli xüsusiyyətləri*”¹¹.

Beovulfu bu baxımdan “Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilə müqayisə etdikdə yalnız bir fərq görürük. Oğuz qəhrəmanları “At igitin qardaşdır”, “At işləməsə ər öyünməz” desələr də, “Beovulf” dastanında atın belə kultlaşdırılmasına rast gəlmirik. Lakin dastanda qılıncın qeyri-adi yeri və xüsusiyyətləri var. Dastanın tədqiqatçılarından T.A.Şippey yazır ki, “*“Beovulf”da qılıncın özünəməxsus həyatının olması göz qabağındadır. Gənc vassal Uiglaf əjdahanın yuvasındakı hökmdarına köməyə gedərkən qılıncını sıyırır və şair həmin silahın əhəmiyyətini və vacibliyini nəzərə çarpdırmaq üçün ona iyirmi misra həsr etmişdir*”¹²

“Dədə Qorqud” dastanında qılıncın işlənmə yeri, məqamları və mənaları çox genişdir. Bu söz “qılıc” şəklində 173 dəfə, “qılınc” şəklində 1 dəfə işlənmişdir¹³.

Eynilə “Beovulf” dastanında da qılıncın işlənmə yeri, məqamları və mənaları çox genişdir. Bu faktlardan bəziləri süjet üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə qılınc obrazının mənasını daha

¹¹ Путилов, Б.Н. Героический эпос и действительность / Б.Н.Путилов. – Ленинград: Наука, – 1988. – 225 с.

¹² Shippey, T.A. Beowulf. – London: Edward Arnold, – 1978. – 64 p.

¹³ Tanrıverdi, Ə. Çal qılıncını, xan Qazan! (“Dədə Qorqud kitabı”nda silah adları) / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 192 s.

aydın nəzərə çarpdırır. Məsələn, dastanda Qrendel Herot sarayına hücum edir. Beovulf onunla döyüşə girir. Yatmış döyüşçülər oyanıb, qılınclarını çəkir və köməyə tələsirlər. Dastanda Qrendeli qılıncın kəsməməsi xüsusi nəzərə çarpdırılır.

“Beovulf” dastanında bir sıra məşhur qılıncların adları vardır. Məsələn, Beovulfun öz qılıncı adlı-sanlı, məşhur qılıncdır. Onun adı “Naegling”dir. Yaxud Beovulf Qrendelin anası ilə döyüşə girməzdən qabaq Unferthin ona bağışladığı məşhur qılınc “Hrunting” adlanır. Lakin bu qılınc da Ana divin tilsimli bədənini kəsmir. Beovulf Qrendelin anasını onun yuvasında olan çox böyük, adi bir döyüşçünün daşıya bilməyəcəyi bir qılınc ilə öldürür. Bu qılınc sehrli qılıncdır. Ana divin ölməsi ilə tilsimlər qırılır və bu qılınc da əriyib kül olur.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tarixi-tipoloji əlaqələri ”** adlanır. Bu fəslin *“Təpəgöz və Qrendel obrazlarına mövcud elmi baxışlar”* adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, Təpəgöz obrazı “Kitabi-Dədə Qorqud”un on iki boyundan yalnız birində – səkkizinci boyda iştirak edir. Lakin buna baxmayaraq, bu obraz öz mifik semantikasından baxımından tədqiqatçıları ən çox düşündürən, haqqında çoxsaylı və fərqli fikirlər deyilmiş obrazdır. “Beovulf” dastanındakı Qrendel də qəhrəman Beovulfun vuruşduğu üç fəvqəladə düşməndən biridir. Lakin o da Təpəgöz kimi adi düşmən deyildir. Döyüşlərdə ad çıxarmış neçə-neçə qəhrəmanları olan nəhəng Oğuz eli Təpəgözün əlində çarəsiz və məzlum günə düşdüyü kimi, Qrendel də bütöv Danimarka igidlərinə qan uddurub, onları ağlar günə qoymuş, düz on iki il xalqı qəm, kədər, faciə içərisində saxlamışdır. Hər iki dastanda bu şəxslər fəvqəladə, qeyri-adi varlıqlar kimi təqdim olunur. Bu da hər iki obrazın semantik çəkisinin ağır olduğunu göstərir. Baş qəhrəmanların (Basat və Beovulf) fəaliyyətinin bu obrazlara qarşı yönəlməsi, onların mifik-magik xüsusiyyətlərə malik olması Təpəgöz və Qrendelin semantik cəhətdən mürəkkəb, əsrarəngiz personajlar olduğunu nümayiş etdirir.

“Dədə Qorqud” ensiklopedik lüğətində Təpəgöz haqqında deyilir ki, o, Orta Asiya rəvayətlərində “bir gözlü div” və ya “yalnız

gözlü div”dir. İnsan qatilləri təhlükəli varlıqlar, Təpəgöz, Polifem, Siklop, əjdaha, qırxbaşlı nəhəng divlər kimi obrazlaşmışdır. Araşdırıcılar dünya xalqlarının folklorunda bu tipli 200-dən çox mifik obraz qeydə almışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Təpəgözü yarınsan, yarımfoloji varlıqdır. İslam Sadiq da qeyd edir ki, “*dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmış süjetlərdən biri də Təpəgözlə bağlıdır. XIX yüzillikdə Aarne bu süjetin 200-ə yaxın variantını toplamışdır.... Onun topladığı Təpəgöz süjetlərinin, bəlkə də, yarısı türk xalqlarının ağız ədəbiyyatından götürülmüşdür*”¹⁴.

Polifem, Siklop obrazlarına gəlincə hələ iki əsr öncə “Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk dəfə elm aləmi üçün aşkarlamış Haynrix Fridrix fon Dits əfsanəvi ozan Homerdəki təkgöz div Polifemin oğuzların Təpəgöz obrazı əsasında yaradıldığını iddia etmişdir. O yazır: “*Mən inanıram ki, Homer Asiyaya səyahətində Təpəgöz nağılı eşitmişdir. Hərçənd tərcüməçi ilə danışmalı olduğu zaman bu, natamam şəkildə olur ki, o, bunun da əsas cizgilərini öz Polifeminə verməyə meyl etmişdir. Ola bilsin ki, o, bu əhvalatı İoni yaxınlığında özü eşitmişdir. Çünki oğuzların bir qəbiləsi, kim bilir hansı ad altında, Priamın müttəfiqi olmuş və Troyanın mühasirəsi zamanı yunanlara qarşı vuruşmuşdur. Beləliklə də, Təpəgöz nağılı Kiçik Asiyaya gətirilmiş və Homerin vaxtında olduqca yeni bir xatirə kimi yaddaqalan olmuşdur. Lakin Homer bundan istədiyi kimi istifadə etmişdir*”¹⁵.

İkinci fəslin ikinci paraqrafı “*Təpəgöz və Qrendelin yaranışı*” adlanır. Bütün tədqiqatçılar Təpəgöz və Qendel obrazlarının mifik görüşlərlə bağlılığı barəsində yekdil fikirdədirlər. Bu obrazlara sonrakı dövrlərdə hansı epik-bədii, dini-ideoloji cizgilərin əlavə olunmasından asılı olmayaraq, onların hər ikisinin “mayası mifologiya ilə yoğrulmuşdur”. Mifologiyada isə hər bir obrazın “tarixi”, mahiyyəti, kimliyi, varlığı onun doğuluşu ilə şərtlənir.

¹⁴ Sadiqov, İ.H. Şumer epik mətnləri və türk xalq yaradıcılığı ənənələri: / filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası. – Bakı, 2013. – 295 s.

¹⁵ Dits, H.F. Homerin Siklopu ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz / Folklor və etnoqrafiya, – 2014. – № 03-04. – s. 3-17

L.A.Sedov mifologiyada doğuluş motivi haqqında yazarkən iki tipoloji cəhətə xüsusi əhəmiyyət verir:

“Birincisi, doğuluşun yerlə bağlanması;

İkincisi, doğuluşun təkrar ölüb-dirilmə ilə bağlı olması”¹⁶.

Əvvəlcə Təpəgözün doğuluşunu izləyək. Bu, məşhur bir süjetdir və bir neçə epizoddan ibarətdir:

I. Çobanın pəri qızına cinsi təcavüz etməsi;

II. Pəri qızının çobandan uşağa qalması;

III. Pəri qızının yığnaq formasında doğduğu Təpəgözün Oğuz bəyləri tərəfindən yığnaqdan çıxarılması.

Təpəgözün doğuluş süjetində diqqəti cəlb edən ən mühüm məqam onun adı insan kimi doğulmamasıdır. Əslində, o, adı olmayan (qeyri-adi) bir varlıq olduğu kimi, onun doğuluşu da qeyri-adi formada həyata keçir. Pəri qızı onu öz bətnində adi insanlarda olduğu kimi doqquz ay deyil, bir il gəzdirir (“Çoban, yil tamam olacaq məndə əmanətiñ var...”). Digər tərəfdən, o, adi insan kimi deyil, yığnaq şəklində doğulur.

“Beovulf” dastanında Təpəgözün analogiyası olan Qrendelin doğuluşu təsvir edilmir. Lakin dastanda olan məlumatlar onun da şərdən – xaosdan törədiyini göstərir. Göründüyü kimi, Qrendel də Təpəgöz kimi bir şər varlıq, antiinsani, antimənəvi dəyər kimi doğulmuşdur. Lakin Təpəgözdən fərqli olaraq, dastanda onun doğuluşu təsvir edilmir. Biz onu yalnız Hrotqarın sarayına hücum edən yetkin bir vəhşi kimi görürük. Amma burada bir məqam da vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgözü doğan ana, yəni pəri qızı dastanda epizodik rola malikdir. Biz onu cəmi iki dəfə görürük: bir dəfə çoban ona təcavüz edəndə, bir dəfə də doğduğu Təpəgözü çoban üçün gətirəndə. Onun boydakı iştirakı bununla da qurtarır və biz bir də həmin pəri qızı obrazına təsadüf etmirik. “Beovulf”da isə vəziyyət ayrı cürdür. Qrendelin anası dastanda üç qeyri-adi düşməndən (Qrendel, anası və əjdaha) biridir. O, süjetin fəal obrazlarındandır.

¹⁶ Седов, Л.А. Рождение / Мифы народов мира: [В 2-х томах]. – Москва: Советская энциклопедия, – том 2. – 1982. – с. 385-386.

Ümumiyyətlə, Beovulfun fəal qəhrəmanlığı üç məqamın üzərində qurulur:

I. Qrendellə döyüş;

II. Qrendelin anası ilə döyüş;

III. Əjdaha ilə döyüş.

Göründüyü kimi, Qrendelin anası Beovulfun dastanın süjetini əhatə edən qəhrəmanlığının ikinci mərhələsidir. Bu cəhətdən o, pəri qızından fərqli olaraq, insanların düşməni, şər (xaotik) obrazdır. Əgər “Dədə Qorqud”da pəri qızı insan təcavüzünə məruz qalırsa, “Beovulf”da Qrendelin anası insanları təcavüzə məruz qoyur. Lakin burada da hər iki ananı birləşdirən maraqlı tipoloji nöqtə var. Pərilər dinc varlıqlardır. Onların insanlarla heç bir işi yoxdur. Pəri qızı yalnız ona təcavüz edildikdən sonra bütün Oğuz elinə cəza olaraq Təpəgözü doğur. “Beovulf”da da biz ana divi insanlara hücum edən görmürük. Ana divin təcavüzü oğlunun ölümcül yaralanmasından sonra başlanır. Hər halda, o, nə qədər şər varlıq olsa da, dastanda onun oğlu yaralanana qədər insanlara hücum etməsi haqqında heç nə deyilmir. Təpəgözün və Qrendelin yaranışı kosmosdan xaosun yaranması, daha doğrusu, kosmos halının xaos halına keçməsi deməkdir. Təpəgözün doğuluşuna qədər Oğuz eli kosmik nizam içərisində yaşayırdı, onun doğuluşu ilə cəmiyyətin nizamı tərsinə dəyişir: kosmos xaosa keçir. Qrendelin yaranışı ilə də Danimarkada kosmos (sabitlik, sakitlik, dinc həyat) xaosla (bədbəxtliklə, nizamsızlıqla) əvəz olunur.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı “*Təpəgöz və Qrendelin ailə bağları*” adlanır. Qrendelin ailəsi iki varlıqdan ibarətdir: özü və anası. Təpəgöz süjetini onlarla müqayisə etdikdə görürük ki, bu süjet Qrendellə onun anasının arasında bölünür:

I. Beovulf ilə Qrendel arasında döyüş və onun qolunun qoparılması Basatla Təpəgöz arasında döyüşün birinci mərhələsinə uyğun gəlir. Qolu qoparılmış Qrendel anasının su altındakı yuvasına qaçır və burada huşsuz vəziyyətdə ölür.

II. Basatın Təpəgözlə vuruşu, onu divin öz qılıncı ilə öldürməsi isə Beovulfun Qrendelin anası ilə vuruşması və onu ana divin öz qılıncı ilə öldürməsi ilə uyğun gəlir.

Beləliklə, “Dədə Qorqud” dastanında Təpəgözlə bağlı olan süjetin əvvəli “Beovulf”da Qrendellə, sonrası isə Qrendelin anası ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Təpəgözün ailə münasibətləri, daha doğrusu, anası ilə münasibətləri haqqında dastanda xırda bir məqamdan (pəri qızının onu ölümsüz etməsindən) başqa heç nə deyilmir. “Beovulf”da isə ana divin öz oğluna məhəbbəti, oğlunun ölümcül yaralanmasından qəzəblənməsi, onun intiqamını almaq üçün vuruşması kimi səhnələr geniş təsvir olunur.

“Beovulf”da Qrendelin anasından başqa bir doğması yoxdur. “Dədə Qorqud”da isə Təpəgözün atası, atalığı və süd qardaşı da var. Təpəgözün bioloji atası olan Qonur qoca Sarı çoban obrazına tədqiqatçılar, demək olar ki, əhəmiyyət verməmişlər. Araşdırmalarda onun yanlış hərəkəti həmişə qınanmışdır. Lakin K.Əliyev Təpəgöz obrazının poetik mahiyyətindən danışarkən “çoban xisləti” faktorunu qabardaraq məntiqi nəticələr əldə etmişdir. Xalq Koroğlunun “Təpəgözün Polifem və başqa versiyalardakı sikloplar kimi çoban atributunu qoruyub saxlaması” haqqındakı fikrini də əsas götürən müəllif göstərir ki, Təpəgöz reallığı – atasından gələn xüsusiyyətləri, daha geniş mənada isə öz Oğuzluğunu – çoban zümrəsinə xas keyfiyyətləri qoruyub saxlayır¹⁷.

Təpəgözün öz atası ilə bərabər atalığı və süd qardaşı da vardır. Dastanda gördüyümüz kimi, öz doğma atası olan çoban yığnaq şəkildə olan Təpəgözü qoyub qaçır. Lakin Aruz onu oğulluğa götürür, evinə gətirir və öz ailəsində böyüdür. Təpəgöz Qrendeldən fərqli olaraq, əvvəlcə insan ailəsində böyümüşdür. Lakin o, öz vəhşi adamyeyən xislətindən əl çəkə bilmədiyi üçün ailədən qovulur.

Təpəgözün Aruzun ailəsinə oğul kimi qəbul olunmasını onun Basatla dialoqundakı “süd qardaşı” məsələsi təsdiq edir. Dastanda Basata məğlub olan Təpəgöz ona süd qardaşı olduqlarını xatırladır. Mətnin orijinalında süd qardaşı ifadəsi “əmdi qardaş” şəklində verilmişdir:

¹⁷ Əliyev, K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” / K.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 164 s.

“Əmdi qardaşlar, qıyma maña!” – dedi”.

“Əmdi qardaşlar” ifadəsi eyni bir anadan süd əmən qardaş deməkdir. R.Qafarlı bunu qan qohumluğu kimi şərh edir: *“Hamının bir-birinə qohum olması ideyasına inamın mövcudluğuna rast gəlirik. Təpəgöz Basata bildirir ki, biz süd qardaşyıq. Hadisələrin əvvəlini xatırladıb demək olar ki, burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Təpəgözə Basatın atası Alp Aruz baxmışdı, ona görə də bu sözü deməyə haqqı vardı. Elə məsələnin canı ondadır ki, Alp Aruz insana bənzəməyən məxluqu (halbuki Təpəgözdən doğma atası Sarı Çoban imtina etmişdi) öz qanından hesab edib, evinə gətirmişdi. Deməli, qədim insanlar onlara tanış ərazidə rastlaşdıqları bütün varlıqların “qan qohumluğuna” inanırdılar”¹⁸.*

Təpəgözlə Basatın qardaşlığının dərin kökləri var. Ümumiyyətlə isə, “Dədə Qorqud”da Təpəgözün öz anası ilə münasibətlərinin epizodik təsvirinə nisbətə “Beovulf”dakı Qrendelin ailə münasibətlərinin geniş təsvir olunması bu obrazlar arasında paralellər qurmağa mane olmur. Onları birləşdirən əsas əlamətlərdən biri hər ikisinin şər-xaos dünyasının atributlarına malik olmalarıdır. Bu, ilk növbədə tək göz və tək qol ünsürləridir. Bu bərdə isə ikinci fəslin *“Personajların asimmetrik görkəmi - tək göz və tək qol”* adlanan dördüncü paragrafında bəhs edilir. Həm Təpəgöz, həm də Qrendel şəri, xaosu, pisliliyi, bəlanı və s. təmsil edən obrazlardır. Bu xüsusiyyət onların görkəmlərində də əks olunmuşdur. Təpəgöz bədənə insana bənzəsə də, alnında bir gözü var: “Bu yığanaq yarıldı, içindən bir oğlan çıxdı. Gövdəsi adam, dəpəsində bir gözi var”.

Təpəgöz bədən quruluşu etibarilə tamamilə insandır və onu insanlardan fərqləndirən əsas əlamət bir gözünün olmasıdır. Bu göz xüsusi mənaya malik obrazdır. Çünki o, insanlarda olduğu kimi, nə sifətin sağında, nə də solunda yerləşir: Təpəgözün gözü alnının ortasındadır. Demək, o, xüsusi yaradılışdır.

¹⁸ Qafarov, R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası): / filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / - Bakı, 2010. – 59 s.

Təpəgözün atası insan, anası pəri qızıdır. Ancaq burada bir incə məqam var. Təpəgöz xoş niyyətlə qurulmuş ailənin övladı yox, çobanın çirkin niyyətini, müqəddəs tabunu pozmasının nəticəsi olaraq şər varlıq kimi yaranmışdır. Ona görə də eybəcərdir. Onun eybəcərliyi məhz gözü ilə bağlıdır. Təpəgözün varlığının bütün dəhşəti və vəhşəti onun gözündədir. Çünki bütün dünyanın qədim xalqlarının düşüncəsində (mifologiyasında) qoşalığa (ikiliyə, cütlüyə) əks olan təklik şərin – xaosun əlaməti sayılmışdır.

F.Bayat yazır ki, *“anormallığa adekvat anlamında təklik bir sıra obrazlarda: tək ayaq, tək qol, tək buynuz, tək göz və s. formalarda variasiya olunur. Tək normal olana (cütlü olana – R.Vəliyeva) əks anlamında demonluğun əsas atributudur. Belə xtonik keyfiyyətli (xaosla bağlı – R.Vəliyeva) obrazlar eyni semantik bölgədə dururlar. Bu baxımdan Dədə Qorqud oğuznamələrindəki Təpəgöz mifik Kıatın (təkbuynuzun) analoqudur”*¹⁹.

Tədqiqatın bu məqamında qarşımıza bir məntiqi sual çıxır: Təpəgözün bir gözlü olmasını bir qolunu itirdikdən sonra təkqollu qalan Qrendellə müqayisə etmək olarmı? Təpəgöz anadangəlmə tək gözlə doğulub, lakin Qrendel anadan təkqollu doğulmayıb. O, iki qollu olmuş, sonradan bir qolunu itirmişdir. Belə olan vəziyyətdə hesab etmək olar ki, onun “təklik” simvolu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq bu, zahirən belədir. Qrendelin Beovulf tərəfindən bir qolunun qopardılmasına epik məntiqlə nəzər saldıqda onun da Təpəgöz kimi xaosun əlaməti sayılan “təklik” atributu ilə bağlı olduğunu görmək olar. Qrendel ona görə ölür ki, Beovulf onun qolunu qoparır. Beləliklə, Təpəgözün ən zəif nöqtəsi onun gözü olduğu kimi, Qrendelin də ən zəif nöqtəsi onun qoludur. Birinin ölümünə gözünün çıxarılması, o birinin ölümünə qolunun qoparılması səbəb olur. Bu halda Təpəgözün gözü və Beovulfun qolu ölüm nöqtələridir.

İkinci fəslin beşinci paragrafi *“Qılınckəsməz Təpəgöz, Qrendel və onun anası”* adlanır. Təpəgöz və Qrendel obrazlarını birləşdirən ən mühüm tipoloji nöqtələrdən biri də onların bədənlərinin

¹⁹ Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah, – 1993. – 194 s.

qılınckəsməz olmalarıdır. Bu keyfiyyət şər-xaosu təmsil edən bu obrazların xüsusi işarəsidir və hər iki dastanda aparıcı epik cizgi kimi xüsusi nəzərə çarpdırılır. Maraqlıdır ki, hər iki dastandakı şər varlıqların qılınckəsməzliyi onların anası ilə bağlıdır.

Pəri qızının Təpəgözü oxbatmaz, qılınckəsməz etməsi magik ayin, tilsimləmədir. Bu ayin proses kimi iki aktdan ibarətdir:

I. Təpəgözün barmağına tilsimli üzüyün keçirilməsi;

II. Təpəgözün dualanması.

Üzük və dua bir-biri ilə bağlıdır. Üzüyün gücü duada olduğu kimi, duanın da təsiri üzük vasitəsilə gerçəkləşir. Bununla Təpəgözün bədənini qılınckəsmir və ona ox batmır. Beləliklə, Təpəgöz adı qılıncla və adi oxla öldürülməsi mümkün olmayan bir varlığa çevrilir. Beləliklə, onu qeyri-adi qılınckəsmir və qeyri-adi oxla öldürmək olar.

Təpəgözün bu keyfiyyətini Qrendellə müqayisə etdikdə görürük ki, Qrendeli (və anasını) adı qılınckəsmir. Bu hər iki obrazı birləşdirən tipoloji həlqədir. Lakin Qrendeldən fərqli olaraq, Təpəgözə həm də ox batmır. Demək, Təpəgözün ikiqat magik müdafiə sistemi var. Bu halda onu öldürəcək potensial qəhrəman (Basat) bu ikiqat müdafiə sistemini yarmalı, yəni Təpəgözü həm qeyri-adi oxla, həm də qeyri-adi qılıncla öldürməlidir. Süjeti diqqətlə izləsək görürük ki, Təpəgöz elə qeyri-adi (sehrli) qılıncla öldürüldüyü kimi, həm də qeyri-adi oxla da öldürülür. Bu baxımdan hələ heç bir tədqiqatçı Basatın Təpəgözün gözünü süngü ilə çıxarmasının semantik cəhətdən oxla öldürməyə bərabər olmasına diqqət verməmişdir.

Basatın Təpəgözün gözünü çıxarması divin öldürülməsinin birinci mərhələsidir. Məndə açıq-açığına deyilir ki, “Dəpəgözün gözi həlak oldu”. Yəni ölən Təpəgözün özü yox, gözüdür. Burada gözün süngü ilə çıxarılması elə oxla çıxarılması deməkdir.

Basat pəri qızının tilsiminin birini (oxbatmazlıq) dağıdır: Təpəgözün gözünü süngü ilə (oxla) çıxarır. İkinci tilsim qılınckəsməzlikdir. Basat bu tilsimi də dağıdır. Bu proses uzun və mərhələli baş verir:

I. Basat əvvəlcə artıq kor olmuş Təpəgözün mağarasında ona əsir düşür. Qoç dərisinə bürünüb onun əlindən qurtulur.

II. Təpəgöz pəri anasının onun barmağına taxdığı üzüyü çıxararaq Basata verir: “Mərə oğlan, al şol barmağımdakı yüzügi, parmağıña taq, saña ox və qılıc kar eyləməsün”. Amma Təpəgöz Basatı aldadır. Pəri qızı üzüyü oğlunun barmağına taxanda həm də dua ilə tilsimləmişdi. Basat bunu bilir və Təpəgözün hücumundan yenə sağ qurtulur.

III. Təpəgöz Basatı aldadaraq onu qızıl pullarla dolu xəzinəsi olan günbəzə salır və günbəzi uçurdur. Lakin Basat dua oxuyaraq, yenə də sağ qurtulur.

IV. Təpəgöz Basata onun mağarasında iki qılınc olduğunu deyir: biri qınlı, biri qınsız: “Anda eki qılıc var; biri qınlı, biri qınsız. Ol qınsuz kəsər mənim başımı. Var, gətür, mənim başımı kəs!” – dedi”. Lakin ehtiyatlı tərənən Basat qılıncın tilsimli (sehrli) olmasından ehtiyat edir. Çünki bu qılınc Təpəgözün öz qılıncıdır. Onun gümanı doğru çıxır. O, həmin qılıncın tilsimini sındıraraq ona sahiblənir və Təpəgözün başını elə onun öz qılıncı ilə kəsir.

Göründüyü kimi, Basatın Təpəgözü öldürməsi ikimərhələli proses şəklində baş tutur. Basat birinci mərhələdə süngü ilə (başqa sözlə, oxla) onun gözünü çıxarır, ikinci mərhələdə onun öz qılıncı ilə başını kəsir. Bu prosesi Qrendelin öldürülməsi prosesi ilə ortaqlaşdıran tipoloji elementlər bunlardır:

a) Təpəgözün və Qrendelin bədəninin tilsimli olması (ox batmır, qılınc kəsmir);

b) Gözün çıxarılması – qolun qoparılması motivi;

c) Xəzinə motivi;

d) Tilsimli qılınc motivi;

e) Divlərin başının öz qılıncı ilə kəsilməsi motivi.

Tipoloji nöqtələri müəyyənləşdirmək üçün Beovulfun ana divlə vuruşması süjetini izləmək lazımdır.

Ana divin və oğlu Qrendelin yuvası suyun altında yerləşir. Bu su adi su yox, bataqlıq suyudur. Bataqlıq Avropa mifologiyasında şər-xatalı, qorxulu məkandır. Bataqlığın altı həm də yeraltını – xaos dünyasını bildirir. Təpəgözün mağarası dağda yerləşir. Dağ yeraltı

məkan deyil. İlk baxışda fərq yaranır. Ancaq Təpəgöz bilavasitə dağda deyil, dağdakı mağarada yaşayır. Mağara da mifologiyada yeraltı, kaos aləmi ilə bağlı məkandır.

İkinci fəslin sonuncu paragrafi “*Təpəgöz və Qrendel şərin təmsilçiləri kimi*” adlanır. Hər bir dastanda olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında da əsas ideya xeyirlə şərin mübarizəsi və xeyirin şəhər üzərində qələbəsidir. Bu, dünya eposlarını birləşdirən əsas ideya, ana leytmotiv olduğu kimi, bu iki dastanı da birləşdirir. Əslində, şərin xeyirə qarşı mübarizəsi bəşər düşüncəsinin mayasını təşkil edir. Bütün dünya xalqlarının yaradılış miflərinin əsasında bu ideya durur. V. Toporov göstərir ki, “*mifologiyanın əsas daxili mənasını təşkil olunmamış nizamsız kaosdan sahmana salınmış kosmosa keçid təşkil edir*”²⁰. Bu, mübarizə yolu ilə baş verir. Mifologiyada xeyiri – kosmosu təmsil edən qüvvələrlə şəhəri – kaosun təmsil edən qüvvələr bir-biri ilə əbədi çarpışırlar. Xeyir həmişə mübarizənin sonunda qələbə çalır. Lakin şəhər bununla birdəfəlik məhvinə olmur. O, yenidən baş qaldırır. Ona görə də xeyiri təmsil edən qəhrəman ona qarşı yenidən mübarizə etməli olur. Bu mübarizə əbədidir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində araşdırmada irəli sürülən fikir və mülahizələr, elmi nəzəri müddəalar ümumiləşdirilərək belə ümumi qənaətə gəlinir: hər bir dastan obrazının poetik mətnə öz yeri və rolu var. Bu rol bütöv dastanın poetik quruluşu, məna və mahiyyəti ilə bağlıdır. Bu cəhətdən dastandakı obrazlar və ümumiyyətlə, bütün canlı-cansız personajlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Təpəgöz və Qrendel obrazları da uyğun olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının strukturu ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Hər iki dastan arasında qurulmuş ümumi tipoloji paralellərə görə:

²⁰ Toporov, В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира: [В 2-х томах]. – Москва: Советская энциклопедия, – том 2. – 1982. – с. 6-9.

1. “Beovulf” dastanı onun baş qəhrəmanının adı ilə adlandırıldığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hər iki yazılı nüsxəsi də eposun əsas qəhrəmanlarının adları ilə adlandırılıb.

2. “Beovulf” dastanının dilində onun yayıldığı epik coğrafiyanın dialekt xüsusiyyətlərinin inikas olunması “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna da aid olan ümumi tipoloji keyfiyyətdir.

3. Qədim oğuz və qədim anqlosakson dastanları arasındakı tipoloji səsleşmələr hər şeydən əvvəl bu iki dastanın qəhrəmanlıq eposu olması ilə bağlıdır. Qəhrəmanlıq dastanları hər bir xalqın folklor yaradıcılığının ən möhtəşəm səhifəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarının qəhrəmanlıq eposları olması onları ictimai düşüncənin eyni mərhələsinə bağlayır.

4. Milli eposlar onları yaradan xalqların milli şifahi tarixidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” da milli eposlar kimi oğuz və anqlosakson tarixinin bütün əzəmətini özündə əks etdirir.

5. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarını birləşdirən ən mühüm tipoloji məqam hər iki dastanda ictimai ideologiyaların əvəzlənməsinin əks olunmasıdır. “Beovulf”da büt-pərəstlikdən xristianlığa keçid əks olunduğu kimi, “Dədə Qorqud”da şamanizmdən, tanrıçılıqdan islam dininə keçid aydın şəkildə müşahidə olunur.

6. Milli eposlar milli-mənəvi dəyərləri ümumiləşdirən, qoruyan və yaşadan abidələr olduğu kimi, eyni zamanda milli dilin də bütün poetik özünəməxsusluğunu qoruyan möhtəşəm qaynaqlardır. Bu cəhətdən “Beovulf” dastanında anqlosakson dilinin qəhrəmanlıq ruhunu ifadə edən epik təhkiyə bütün özünəməxsusluğu ilə əks olunduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da oğuz dilinin poetik möcüzəsi öz ifadəsini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri // Axtarışlar. AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. – cild 4. – 2012, № 6. – s.17-22.

2. Heydər Əliyev və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı // Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 01-04 may, 2013-cü il. – Bakı, Azərbaycan. – s.568-570.

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının tipologiyası // Axtarışlar. AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. – cild 5. – 2015, № 1. – s.30-34

4. “Beovulf” dastanının süjet tipologiyası // Sivilizasiya, Elmi-nəzəri jurnal, – Bakı Avrasiya Universiteti. – Bakı: 2016, – № 1. – s.88-94.

5. Типология образа мудреца в эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Беовульф» // Вестник Казахского Национального Педагогический Университет им. Абая. – Серия филологическая, – Алматы, №3 (57). – 2016. – с.122-126.

6. Tək göz və tək qol хаосун atributu kimi // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – Bakı: 2018. – № 1. – s.335-343.

7. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının şərin təmsilçiləri kimi tipoloji xüsusiyyətləri // Elmi Əsərlər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Qızlar Universiteti. – Bakı, 2019. – cild 10, – № 2. – 2019 (38), – s.38-42.

8. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında Təpəgöz və Qrendel obrazlarının yaranış tipologiyası // Azərbaycan Elminin və Təhsilinin Müasir Problemləri mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – 25 May 2019-cu il, – Qazax şəhəri, – Bakı, 2019. – s.379-384.

9. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında qəhrəman obrazının tipologiyası // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi və Nəzəri jurnal, 2(110), – Bakı, 2019. – s.253-255.

10. «Типология генеалогического мотива и мотива расхищения дома в эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Беовульф» // Научные исследования в сфере гуманитарных

наук: открытия XXI века». Материалы X международной научно-практической конференции 19-20 декабря 2019 года, – Пятигорск, – с.30-36

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 iyun 2021-ci il tarixində saat 14:00 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Ali Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27.05 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.05.21

Kağızın formatı: 60*84^{1/16}

Həcmi: 44969

Tiraj: 100 nüsxə